

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke
secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450**

Vansynghel, G.A.M.

Citation

Vansynghel, G. A. M. (2006, September 7). *'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450. Middeleeuwse studies en bronnen*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4548>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4548>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/4548> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Vansynghel, G.A.M.

Title: 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450

Issue date: 2006-09-07

HOOFDSTUK I INLEIDING

In het begin van de vijftiende eeuw is de Onze Lieve Vrouwe Broederschap van 's-Hertogenbosch in een juridische procedure verwickeld voor de lokale schepenbank. Zij eist als crediteur op grond van haar schepenoorkonde de naleving van de verplichtingen van een debiteur op. Om deze rechtsgang succesvol te doorlopen, moet men het rechtsbewijs, de schepenoorkonde, kunnen overleggen. Pas na de voorlezing van deze rechtstitel kunnen de schepenen de eis van de Broederschap toewijzen. Door het toekennen van een dergelijke claim kan in de specifieke middeleeuwse terminologie *gericht* worden, met andere woorden men kan overgaan tot de aanhouding van de debiteur of inbeslagneming van het betreffende onderpand. Cruciaal in het uitvoeren van een vordering is dus de zogenaamde 'brieflezing', het voorlezen van de originele schepenoorkonde. Er moet in 1401 dan ook enige paniek uitgebroken zijn bij de Broederschap toen bleek dat men de bewuste schepenoorkonde waarmee men rechte een schuld wilde verhalen, niet kon vinden. Ten einde raad schakelde men twee personen in die het stuk in het archief moesten opdiepen, namelijk Jan Vynninc en Jan Swertinc.¹ Zo op het oog is hier niets spectaculairs aan de hand, maar de hele zaak is vermeldenswaard vanwege de figuur van Swertinc. Hij is geïdentificeerd als *notarius publicus*, afkomstig uit het bisdom Paderborn en werkzaam in Den Bosch.² Niets wijst er echter op dat hij naast zijn notariële praktijk en een vermoedelijk klerkschap van het Geefhuis ook maar enige rol vervult binnen de stedelijke administratie. Toch blijkt uit mijn onderzoek Swertinc rond de eeuwwisseling één van de kernfiguren te zijn op de stedelijke secretarie. Of de pogingen van de Broederschap in de vijftiende eeuw uiteindelijk succesvol waren doet hier niet ter zake, maar de moeizame gang van zaken bij het opdiepen van een schepenoorkonde vertoont onmiskenbaar enige gelijkenis met de gecompliceerde reconstructie van de middeleeuwse stedelijke secretarie. In deze studie wordt onderzoek gedaan naar het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van dit orgaan en het daarmee samenhangende verschriftelijkingsproces.

1. De stad

's-Hertogenbosch is eind twaalfde eeuw ontstaan op een hoger gelegen dekzandrug in een drassig deltagebied, begroeid met bos- en struikgewas, en kende een spectaculaire ruimtelijke ontwikkeling.³ Aangezien het oudste stadsrecht niet gedateerd is, is de precieze ontstaansdatum van de stad niet bekend. De stadrechtsoptekening zelf leidde tot felle discussie in de jaren tachtig van de vorige eeuw tussen Camps en Van Uytven. Camps wijkt in zijn editie in het Oorkondenboek niet af van de approximatieve datering ca. 1185, die hij in 1953 al aangaf.⁴ Van Uytven stelt echter

¹ 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nr. 117, fol. 15r: 'item verteert mit Iannes Vynninc ende Iannes Swertinc doen wii die brieven sochten daer wii ons mede souden doen richten, III sc. IIII pl.'.

² A. van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998) biografie nr. 385.

³ H.L. Janssen en J.R. Treling, "'s-Hertogenbosch, een groeistad uit de late middeleeuwen' in: H. Sarfatij ed., *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam 1990) 86-93.

⁴ H.P.H. Camps, 'Twee teksten van het stadsrecht van Den Bosch', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 21 (1953) 461-462, en *ONB* I, nr. 77.

een latere optekening voor, vermoedelijk in mei 1195, op grond van het feit dat hij twijfelt aan het bestaan van de stad Den Bosch vóór die periode.⁵ De afwezigheid van de stad Den Bosch bij het verdrag tussen de Brabantse hertog en de Vlaams-Henegouwse graaf in 1194 is voor hem zwaarwegend, evenals de rangschikking van de ‘opida nostra ab antiquo edificata’ in een hertogelijke oorkonde van 1213, waaruit zou blijken dat Den Bosch in 1184 nog geen stad zou zijn.⁶ In een reactie hierop lijkt Camps aanvankelijk zijn datering bij te stellen tussen 1183 en 1195, wellicht te beperken tot tussen 1183 en 1188,⁷ maar later distantieert hij zich weer van deze ruimere datering. In zijn laatste publicaties meent hij het oudste stadsrecht met zekerheid te kunnen dateren op 1184.⁸ Camps, die eerder nog veronderstelde dat de getuige Gerard van Grimbergen in 1188 overleed, is nu ook onzeker over diens identiteit. Bijgevolg vervalt dit argument als een hard criterium voor een vervaardiging vóór 1188. Hij houdt echter wel vast aan een ontstaansdatum vóór 1188 op basis van de vermelding van Wouter van Houtain, die als getuige in hertogelijke oorkonden optreedt in 1158, 1159, 1173, 1174, 1179 en 1188.⁹ Hoewel deze getuige na 1188 inderdaad niet meer voorkomt,¹⁰ beschikken we niet over een ‘quondam’-vermelding van Wouter. Niettemin ziet Camps in de twee getuigen een bevestiging van het zestiende-eeuws chronicon *GodefridVs dVX e sILVa feCit oppIdVM*, waarin het jaartal 1184 besloten is.¹¹ Zoals Bondam al aantoonde is de historische waarde van dit chronogram echter uiterst discutabel.¹²

In de jaren negentig heeft ook Steurs zich in het debat gemengd. Op basis van een hypothetische reconstructie stelt hij een stichting van de stad voor door hertog Hendrik I in mei 1196, vergezeld van een al dan niet mondelinge verlening van rechten.¹³ Ten aanzien van het door Camps uitgegeven en ca. 1185 gedateerde stadsrecht attendeert hij terecht op het feit dat de beginpassage, waarin de poorters rechten verkregen hebben van de hertog ‘met huere dienste’, de optekening van dit stadsrecht in het kader van de stichting uitsluit.¹⁴ Ook de naamsvermelding ‘Ordunen dat men nu seegt Bossche’ is voor de periode 1185 een *contradictio in terminis*, vergeleken met de overige bronvermeldingen van Orthen en Den Bosch eind

⁵ R. Van Uytven, ‘Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant: het recht van Leuven en ’s-Hertogenbosch’ in: I.J. Brugmans e.a. ed., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LIV (Tilburg 1982), met name 17-23, en Idem, ‘Het recht van Leuven en ’s-Hertogenbosch bij het begin van de dertiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 28-31.

⁶ Van Uytven, ‘Aspecten’, 18-19.

⁷ H.P.H. Camps, ‘Eeuwfeesten werpen strijdvrage op. Den Bosch: weinig gegevens en veel mogelijkheden’, *Brabantia* XXXIII (1984) 33.

⁸ H.P.H. Camps, ‘Aantekeningen over het oudste stadsrecht van ’s-Hertogenbosch’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* LV (1987) 335-364, met name 339-346, en Idem, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 9-10 en 63.

⁹ Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 9.

¹⁰ Vriendelijke mededeling van Godfried Croenen, die in het kader van zijn dissertatieonderzoek een database aanlegde met hertogelijke oorkonden. Voor onderzoek op basis van het twaalfde-eeuwse hertogelijk materiaal in deze database, zie G. Croenen, ‘Governing Brabant in the Twelfth Century: The Duke, his Household and the Nobility’ in: W. Blockmans, M. Boone en Th. de Hemptinne ed., *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven en Apeldoorn 1999) 39-76.

¹¹ Camps, ‘Aantekeningen’, 344-346, en Idem, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 9-10.

¹² A.C. Bondam, *De Orthensche verwikkelingen* (’s-Hertogenbosch 1886) 3-21.

¹³ W. Steurs, ‘’s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen’, *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* 9 (1992) 190-196, en Idem, *Naissance d’une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Brussel 1993) 339-345, in het bijzonder 344-345.

¹⁴ Steurs, *Naissance*, 342-343.

twaaalfde, begin dertiende eeuw.¹⁵ Steurs situeert de hier overgeleverde tekst van het stadsrecht in een latere fase, enkele jaren na het ontstaan van de stad in 1195. Hij legt een link met de door stad geleverde inspanningen in de oorlog van de Brabantse hertog met Holland en Gelderland en ziet er een stimulans in voor het herstel na de brand en plunderingen van de stad in 1202.¹⁶ De vergunning van het nieuwe rechtstelsel dateert hij tussen 1202 en 1204/05, met inachtneming van het feit dat de tot ons gekomen tekst niet de neerslag is van het in die periode verleende recht, maar van het groeiend corpus aan rechtsregels tot en met 1230.¹⁷

Aangezien geen van de gesuggereerde dateringen van het stadsrecht op harde criteria gebaseerd zijn, blijft er ruimte over voor speculatie tussen de onweerlegbare termini post quem en ante quem, respectievelijk 1183, het jaar waarin Hendrik van Brabant, de oudste zoon van de regerende hertog Godfried III, zich associeert aan de macht, en 1204/05, het overlijdensjaar van de getuige Hendrik van Cuijk.¹⁸ Het is enigszins bevreemdend dat Camps het chronicon, dat wijst in de richting van het stichtingsjaar van de stad in 1184, krampachtig blijft koppelen aan de stadsrechtoptekening. Wanneer men historische waarde hecht aan deze zestiende-eeuwse bron en de stichting effectief plaatsvond in 1184, dan is het logisch te veronderstellen dat de optekening van een uitgebalanceerd samenstel van rechtsregels pas een aantal jaren later plaatsvond. Archeologisch onderzoek, dat blijkens Camps aantoonde 'dat zich in de laatste decennia van de twaaalfde eeuw een concentratie ontwikkelde waarvan de bewoners zich duidelijk onderscheidden van de overige bewoners van het domein',¹⁹ kan hier helaas geen nader uitsluitel geven. De stad is weliswaar ontstaan in de tweede helft van de twaaalfde eeuw, maar de nadere datering tot iets vóór 1185 is gebaseerd op Camps' datering van het oudste stadsrecht, waardoor we in een cirkelredenering terecht komen.²⁰ Dat de stad met zekerheid bestond in 1196, vloeit voort uit de oorkonde uit juni 1196, waarin keizer Hendrik VI aan de 'homines de nova civitate apud Siluam' tolvrijstelling verleent op de Rijn.²¹ Of men dan ook al over een optekening van rechtsregels beschikte is een tweede. De schriftelijke neerslag waar een aantal personen getuige van zijn, kan evengoed een aantal jaren daarna geschied zijn. Of de stichtingsdatum van Den Bosch nu al dan niet 1184 was, problematisch in de discussie blijft de vrij directe link die zowel door Camps als door Van Uytven gelegd wordt tussen het stedelijk karakter en de rechtsoptekening.²² Toch is Van Uytven zich er terdege van bewust dat de koppeling van de ontstaansdatum van Den Bosch aan het oudste stadsrecht niet eenduidig is, want hij wijst op de corrupte tekstoverlevering en de gelaagdheid in de overgeleverde tekst.²³ Overigens wees Steurs al in 1973 op de mogelijkheid dat niet alle bepalingen uit de overgeleverde tekst uit 1230 blindelings terug te voeren zijn op de

¹⁵ Idem, *Naissance*, 344.

¹⁶ Voor de langdurige oorlog tussen 1195 en 1203, zie G. Smets, *Henri I, duc de Brabant* (Brussel 1908) 71-102, en W. Steurs, 'La région entre Dommel et Peel (Brabant septentrional). Peuplement rural, géographie et création de villes, 1200-1400 environ', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 60 (1982) 792-795.

¹⁷ Steurs, 's-Hertogenbosch', 195, en Idem, *Naissance*, 344-345.

¹⁸ *ONB* I, 127.

¹⁹ Camps, 'Aantekeningen', 351.

²⁰ Janssen, 'Markt', in: *Van bos tot stad*, 53-63.

²¹ *ONB* I, nr. 84. De vermelding 'burgenses de novo opido super Siluam iuxta Orten' uit de 'herfst van 1195' laten we hier buiten beschouwing, omdat dit een gereconstrueerde datum is, zie *Idem*, nr. 83.

²² Van Uytven, 'Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch', 31.

²³ Van Uytven, 'Aspecten', 24-34.

stichtingsakte van Den Bosch, een feit dat door Camps genegeerd werd.²⁴ Juist dit aspect biedt alle perspectieven om een gefaseerde ontstaansfase te overwegen, en voor de bekrachtiging van de artikelen uit de oudste tekstlaag een moment te kiezen tussen de eerste zekere vermelding van Den Bosch als stad in 1196 en de terminus ante quem eind 1204/begin 1205, op grond van de overlijdensdatum van een van de getuigen.

De stad die met zekerheid eind twaalfde eeuw bestond, werd in het eerste kwart van de dertiende eeuw ommuurd. Deze oudste stadsommuring, die de Markt en directe omgeving omsloot, werd al kort na het midden van de veertiende eeuw ontmanteld.²⁵ Van een oorspronkelijke omvang binnen de eerste muren van nog geen tien ha gaat men in het midden van de veertiende eeuw naar zo'n 100/120 ha binnen de tweede ommuring (exclusief de vrijdom van Den Bosch met zo'n 2.180 ha).²⁶ Dankzij de ligging ten zuiden van de samenvloeiing van de rivieren de Dommel en de Aa, die als de Dieze in de Maas uitmonden, kon Den Bosch deelnemen aan het handelsverkeer op de Maas en Rijn en zich ontwikkelen tot een overslagplaats, een centrum van halffabrikage en een (supra)regionale markt voor het achterland.²⁷ In het laatste kwart van de veertiende eeuw is Den Bosch met een inwonersaantal van ca. 15.000 een van de grotere steden in de Nederlanden.²⁸ Qua bevolkingsomvang doet de stad in de veertiende eeuw nauwelijks onder voor Leuven, maar Van Uytven karakteriseert haar als een van de secundaire centra. Brussel en Leuven vormen een

²⁴ W. Steurs, 'Les franchises du duché de Brabant au Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire', *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique* XXV (1973) 221-222.

²⁵ Het tracé van de oudste stadsmuur is geheel gereconstrueerd op basis van archeologisch en bouwblokonderzoek, zie H.L. Janssen, 'Markt', in Idem ed., *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 64-73. A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle 2006) 70-76.

²⁶ J.A.M. Hoekx en V. Paquay, *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*. Publicaties van het stadsarchief 's-Hertogenbosch 6 ('s-Hertogenbosch 2004) 55. Tot de vrijdom of vrijheid, een gebied van wisselende omvang, behoren Orthen, Hintham, Den Dungen, Vranckenhofstad en Het Reut (vanaf 1419), zie B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen en Maastricht 1986) 16.

²⁷ W. Steurs, *Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Brussel 1993) 358-362. P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle en 's-Hertogenbosch 2000) 55-56 en 136-153. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 55. In 1363 verwerft de stad een eigen opslagplaats op Schonen in het huidige Zweden, waar men plaatselijke haring inslaat en lakens en andere fabrikaten afzet, zie Jacobs, *Justitie en politie*, 145-146. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 141-143, en R. van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden' in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij e.a. ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 173.

²⁸ W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 12 (1974-1976) 22-27. W.P. Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500' in: *AGN 4* (1980) 51 (ca. 14.526 in 1374 en 12.973 in 1438). P.M.M. Klep, 'Long-Term Developments in the Urban Sector of the Netherlands (1350-1870)' in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*. Handelingen 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Gemeentekrediet (Brussel 1992) 205. A. Schuttelaars, *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (Nijmegen 1998) 51-52. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 133, schat de bevolkingsomvang in 1374 tussen de 10.940 en 13.675 inwoners. Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 173, raamt in figuur 5.2. het aantal inwoners van Den Bosch in 1374 en 1437 op respectievelijk 16.400 en 14.700. In de vijftiende eeuw kent het aantal inwoners een gevoelige daling tussen 1438 en 1464, met geschatte aantallen van respectievelijk 12.973, 10.507 en 10.579 op basis van de haardtellingen uit 1438, 1464 en 1473. Tussen 1473 en 1480 is er een bijzonder sterke groei van de bevolking van jaarlijks 3,5 %, zodat de bevolking in 1480 geschat wordt op zo'n 15.000.

aparte categorie en streven met hun demografisch en economisch overwicht vooral in de periode 1355-1430 naar een overheersing van het hertogdom. In 1437 neemt Den Bosch na Brussel, Leuven en Antwerpen een vierde plaats in op basis van het aantal bewoonde huizen, in 1526 is de rangorde van de vier hoofdsteden gewijzigd in Antwerpen, Brussel, Den Bosch en Leuven.²⁹

Hoewel Den Bosch niet zo'n prominente positie inneemt als Brussel en Leuven, is het als hoofdstad van de Meierij een belangrijke zetel van de Brabantse hertogelijke administratie, naast de vijf andere juridisch-administratieve omschrijvingen (Leuven, Brussel, Antwerpen, Tienen en Nijvel).³⁰ De schout van Den Bosch is de gerechtelijke hoofdofficier, met als een van zijn belangrijkste taken het optreden tegen crimineel gedrag.³¹ Als *monitor scabinorum* maant hij als voorzitter van het gerecht de schepenen om recht te spreken en zorgt voor de tenuitvoerlegging van vonnissen. De hoogschout heeft de hoge of criminele jurisdictie in stad en Meierij (behoudens in de hoge heerlijkheden). De laagschout beschikt over de lage jurisdictie in stad en vrijdom en te Vught en Cromvoirt en kan in de Meierij optreden in zaken van ingebod. De schout (doorgaans de hoogschout) draagt mede zorg voor de stedelijke wetgeving, eist voorafgaand aan publicatie inzage in de stedelijke ordonnanties, int de gelden die uit de uitoefening van zijn ambt voortvloeien en vervult daarnaast taken op het terrein van defensie, waterstaat en het stedelijk benoemingenbeleid. Hij legt jaarlijks aan de hertog een lijst voor met personen die in aanmerking komen voor de vervanging van de zittende schepenen. Aanvankelijk bestond het stadsbestuur van Den Bosch slechts uit twee geledingen, namelijk het eerste lid met de schepenen en gezworenen en het tweede met de raden. Schepenen en gezworenen maken van oudsher deel uit van het stadsbestuur, de raden vanaf de veertiende eeuw.³² De dekens van de ambachtsgilden worden pas eind veertiende/begin vijftiende eeuw als derde lid toegelaten.³³

2. De afbakening van het onderzoeksobject

Het eerste deel van het territoriale Oorkondenboek van Noord-Brabant bevat een moderne, kritische editie van onder meer alle oorkonden van de stad 's-Hertogenbosch tot 1312, voor zover de dispositio betrekking heeft op de Meierij van

²⁹ R. van Uytven, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de eeuw) in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*. Handelingen 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Gemeentekrediet (Brussel 1992) 33-34 en 55, Tabel 1. J. van Gerven, 'De Brabantse steden: één groep? Belangentegenstellingen en -conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998) 398-400. Van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', 119-120, en Idem, 'De triomf van Antwerpen en de grote steden' in: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, 242. De kwalificatie 'hoofdsteden van Brabant' verschijnt voor het eerst in een Leuvense stadsrekening uit 1414/15, maar heeft mogelijk niet alleen betrekking op de vier hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch, maar ook op de steden Tienen, Zoutleeuw en Nijvel, zie Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 453.

³⁰ Ch. Kerremans, *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs, antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406)*. Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires, 2me série, XLIV (Brussel 1948) 313. Zie ook R. Van Uytven, 'De kern van een dynastieke federatie' in: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, 232, figuur 6.2.

³¹ De taakomschrijving van de schout is gebaseerd op Jacobs, *Justitie en politie*, 27-29.

³² Idem, *Justitie en politie*, 32-49.

³³ Idem, *Justitie en politie*, 50-63.

's-Hertogenbosch en de heerlijkheid Gemert.³⁴ Toch stelt Camps in zijn voorwoord dat 'voor Noord-Brabant, waar geen enkele kanselarij centraal staat, er geen aanleiding is aan bepaalde categorieën een op zichzelf staande studie te wijden'.³⁵ In het licht van de Duitse studies over de stedelijke secretarieën en de stedelijke diplomatiek is zijn opmerking curieus te noemen, te meer daar hij zelf de bouwstenen aanlevert voor een dergelijke studie.³⁶ Hoe vruchtbaar en belangwekkend het onderzoeksterrein is, blijkt uit het in 1998 georganiseerde congres van de Commission internationale de Diplomatique, gewijd aan de middeleeuwse stedelijke diplomatiek in Europa.³⁷

In tegenstelling tot de geringe spin-off op paleografisch-diplomatisch terrein in de provincie Noord-Brabant, kwam in samenhang met en na de editie van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland wel een gestage stroom aan publicaties op gang. De belangrijkste representanten op dit terrein zijn Kruisheer, Burgers en Dijkhof.³⁸ Hun onderzoek naar onder meer de stadsrechtproblematiek, het

³⁴ *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage 1979).

³⁵ Camps, *ONB I*, XXVII-XXVIII.

³⁶ W. Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter' in: *Beiträge zur Geschichte vornehmlich Kölns und der Rheinlande. Zum achtzigsten Geburtstag Gustav von Mevissens dargebracht von dem Archiv der Stadt Köln* (Köln 1895) 27-70. E. Kleeberg, 'Stadtschreiber und Stadtbücher in Mühlhausen in Thüringen vom 14.-16. Jahrhundert, nebst einer Übersicht über die Editionen mittelalterlicher Stadtbücher', *Archiv für Urkundenforschung* (1909) II 407-490. F. Arnecke, *Die Hildesheimer Stadtschreiber bis zu den ersten Anfängen des Syndikats und Sekretariats, 1217-1443* (Marburg 1913). A. Schmidt, 'Die Kanzlei der Stadt Erfurt bis zum Jahre 1500', *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt* 40-41 (1921) 1-88. S.H. Steinberg, *Die Goslarer Stadtschreiber und ihr Einfluss auf die Ratspolitik bis zum Anfang des 15. Jahrhunderts* (Goslar a. H. 1933). K.H. Rexroth, *Die Anfänge der Konstanzer Stadtschreiberämter und der Deutschen Urkundensprache* (Marburg 1958) en Idem, 'Die Entstehung der städtischen Kanzlei in Konstanz. Untersuchungen zum deutschsprachigen Urkundenwesen des dreizehnten Jahrhunderts', *Archiv für Diplomatik* 5/6 (1959-1960) 202-307. E. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen der städtlichen Verwaltung im Mittelalter. Köln-Nürnberg-Lübeck*. Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln XLV (Köln 1959). G. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber im Mittelalter* (Böblingen 1960). E. Breiter, *Die Schaffhauser Stadtschreiber. Das Amt und seine Träger von den Anfängen bis 1798* (Winterthur 1962). K.-O. Ambronn, *Verwaltung, Kanzlei und Urkundenwesen der Reichsstadt Regensburg im 13. Jahrhundert*. Münchener Historische Studien, Abteilung Geschichtliche Hilfswissenschaften VI (Kallmünz über Regensburg 1968). F. Thiele, *Die Freiburger Stadtschreiber im Mittelalter*. Veröffentlichungen aus dem Archiv der Stadt Freiburg im Breisgau 13 (Freiburg im Breisgau 1973). Ook in Oostenrijk verschenen meerdere studies over het stedelijk oorkondewezen, zie P. Csendes, 'Anfänge des städtischen Urkundenwesens in Österreich' in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatique, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000) 93-99. Voor een recent overzicht van de stand van het onderzoek in Duitsland zie P. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber bis zur Reformation. Einfluss, Socialprofil, Amtsaufgaben*. Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen 21 (Göttingen 1998) 1-4.

³⁷ Voor de bijdragen zie Prevenier & de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine*.

³⁸ *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. A.C.F. Koch [en] J.G. Kruisheer ed., 4 dln. ('s-Gravenhage, Assen en Maastricht 1970-1997). Voor een volledige publicatielijst van Kruisheer tot en met 1998, zie D.P. Blok e.a. ed., *Datum et actum Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens Instituut 29 (Amsterdam 1998) 451-455. Daarna verscheen nog Jaap G. Kruisheer, 'Entstehungs- und Überlieferungsforschung und Urkundenedition. Bemerkungen anlässlich des neuen 'Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299'' in: K. Gärtner ed., *Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen. Urkundensprachen im Grenzbereich von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert. Beiträge zum Kolloquium vom 16. bis 18. September 1998 in Trier* (Trier 2001) 647-658. J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dln. Schrift en

oorkondewezen van kloosters en steden en de verschriftelijking bestrijkt chronologisch gezien de twaalfde, dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw.³⁹ Voor de veertiende en vijftiende eeuw echter staat het onderzoek naar het oorkondewezen van de steden en de daarmee samenhangende verschriftelijgingsproblematiek nog in de kinderschoenen. Er zijn een respectabel aantal deelstudies verschenen, maar integrale studies over het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van de laatmiddeleeuwse stedelijke secretarieën in Nederland ontbreken.⁴⁰ Vanaf het midden van de jaren negentig zijn drie dissertatieonderzoeken van start gegaan, die in deze leemte partieel zouden kunnen

schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek I (Leuven 1995). E.C. Dijkhof, *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325*, 2 dln. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, Codicologie, Diplomatiek III (Leuven 2003). J.W.J. Burgers, 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112 (1996) 129-150'. E.C. Dijkhof, 'Zegelen in Middelburg. Beoorkondiging, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw', *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 57-87'. J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1283-1287*. Apparaat voor de geschiedenis van Holland 11 (Hilversum 1995). J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 191-211.

³⁹ Voor een recent overzicht van het stadsrechtonderzoek, zie H. van Engen, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording' in: R. Rutte en H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden* (Hilversum 2005) 63-86.

⁴⁰ Deelaspecten zijn belicht door F.W.N. Hugenholtz, 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Leiden. Bijdrage tot de kennis van de stedelijke ambtenaren in de late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 220-234. Kossmann-Putto, J.A., *Kamper schepenacten 1316-1354* (Zwolle 1955). F. Ketner, 'De Tolnaers als stadsklerken van Utrecht' in: Idem, *Stichtse Studiën* (Utrecht 1974) 52-62 (eerder gepubliceerd in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D.Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Groningen 1959) 152-161. Idem, 'De oudste stedelijke oorkonden van Nijmegen 1233-1291' in: *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer* (Groningen 1967) 279-282. F.C.J. Ketelaar, 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Dordrecht', *Holland* 3 (1971) 53-65. H. ten Boom, 'De eerste secretarissen van Rotterdam. Gegevens over ambt, werkzaamheden en personen tot circa 1530', *Rotterdams Jaarboekje* 8e reeks, VII (1979) 151-174. J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda: een eerste verkenning' in: *Excursiones mediaevales. Opstellen aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen* (Groningen 1979) 39-58. J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477*. Studies over Holland in de middeleeuwen 1 (Hilversum 1985) en Idem, 'Het Haarlems klerkampt in de 15^e eeuw' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-198. F.J. Bakker, 'Roeloff Huusman, secretarius der Stadt Groningen 1479/80-1484' in: F. Akkerman en A.J. Vanderjagt ed., *Rodolphus Agricola Phrisius 1444-1485. Proceedings of the International Conference at the University of Groningen 28-30 October 1985* (Leiden 1988) 99-111. H. Kokken, 'De Leidse pensionaris, 1477-1494' in: J.W. Marsilje, P.J.M. de Baar en J.F. Jacobs ed., *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 124-129. H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)*. Hollandse historische reeks 16 ('s-Gravenhage 1991) 171-191. J.W.J. Burgers, 'De loopbaan van de klerk Melis Stoke', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 20-27. J.F. Benders, 'Andries van Haften (?-1500), rentmeester, stadsschrijver, openbaar notaris, herbergier, accijnsschrijver, priester' in: P.W. van Wissing ed., *Biografisch woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* 1 (Hilversum 1998) 46-48. Bij de editie van het territoriale oorkondenboek van Gelre en Zutphen is eveneens aandacht besteed aan de identificatie en lokalisering van stedelijke scribenten, zie OGZ II, nr. 1280.09.08, OGZ V, nrs. 1278.01.06, 1284.10.15, 1286.04.09, 1287.05.25, 1291.01.16 en 1295.07.23, en in de delen VI, VII en VIII. Zie tenslotte ook G. van Synghel, 'Urban Diplomacy in the Northern Low Countries' in: *La diplomatie urbaine*, 523-525.

voorzien. Een eerste onderzoek wordt uitgevoerd door Ed van der Vlist, die in aansluiting op zijn doctoraalscriptie de middeleeuwse secretarie te Leiden bestudeert.⁴¹ Een tweede, inmiddels afgerond dissertatieonderzoek is verricht door Jeroen Benders naar de bestuursstructuur en schriftcultuur van de stad Deventer.⁴² Om greep te krijgen op het verschriftelijkingsproces heeft de auteur dit onderzoek niet uitgevoerd vanuit de invalshoek van de secretarie, maar zich gefocust op de bestuursstructuur. Zoals hij zelf aangeeft is geen uitputtend paleografisch onderzoek verricht noch dictaatonderzoek. Het derde is de hier voorliggende studie, waarin voor het eerst de secretarie van een Brabantse stad op de langere termijn wordt onderzocht. Naar de middeleeuwse stedelijke schrijfcentra van Antwerpen, Brussel of Leuven zijn enkel detailstudies verricht of observaties neergelegd in aanverwante publicaties.⁴³

Het beginpunt van onze studie ligt vanzelfsprekend bij de oudste oorkonden, maar de bepaling van het eindpunt is moeilijker. Vanuit inhoudelijk oogpunt zou het logisch zijn de studie van de middeleeuwse secretarie rond het midden van de zestiende eeuw af te sluiten, wanneer zich binnen het orgaan van de stedelijke secretarie twee wezenlijke veranderingen voltrekken. Een eerste is de splitsing van het secretarissambt in een secretaris- en griffiersfunctie in 1527, als gevolg van de invoering van een nieuwe civiele procesgang.⁴⁴ De ordonnantie op de wijze van procederen leidt tot de creatie van het ambt van griffier, wiens werkzaamheden tot dat moment door de stadssecretaris werden verricht, alsmede tot de oprichting van een aparte griffie in het stadhuis. Op 8 juni 1563 bouwt men zelfs een apart gebouw voor een nieuwe griffie, zodat de scheiding van secretarie en griffie ook naar buiten toe

⁴¹ E. van der Vlist, *De oudste oorkonden van de stad Leiden; een paleografisch-diplomatische studie* (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden 1988).

⁴² J. F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*. Publicaties van de IJsselacademie nr. 173 (Kampen 2004).

⁴³ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, II (Antwerpen 1846). [zonder auteur] 'Aenteekening over den stadssecretaris Hendrik de Moy', *Antwerpsch Archievenblad* I (1864) 105-119. E. van Even, *Louvain dans le passé et dans le présent* (Leuven 1895). J. Cuvelier, *Inventaire des archives de la ville de Louvain* 3 dln. en Introduction (Louvain 1929-1938). A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Note sur l'organisation de la secrétaire de la ville de Bruxelles au XIVe siècle', *Le Moyen Age* 55 (1949) 21-39. J. Paquet, 'La collaboration du clergé à l'administration des villes de Bruxelles et d'Anvers aux XIVe et XVe siècles', *Le Moyen-âge* 56 (1950) 357-372. R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte 135^e afl. (Brugge 1965). E. Fobe, *De huisarmen van de parochie St. Jacob-op-de-Koudenberg te Brussel in de XVe eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1971). M. Oosterbosch, 'Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de Middeleeuwen: institutionele aspecten', *Historica Lovaniensia* 138 (1982) 17-27, en Idem, *Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief* (1992). M. Martens, 'Les raisons qui motivèrent la rédaction de deux premiers cartulaires de la ville de Bruxelles au milieu du XIVe siècle', *Cahiers Bruxellois* XXXV (1995-1996) 43-89; Idem, 'Une notoriété peu commune au XIVe siècle d'un clerc de la ville de Bruxelles: Pierre van Huffel' in: *Mélanges André Uyttebrouck* (Brussel 1996) 297-311; Idem, 'Le cartulaire face aux originaux: des pratiques administratives en cours d'évolution dans les milieux lignagers de Bruxelles, du règne de Jeanne de Brabant à la mort du duc Wenceslas de Luxembourg (1356-1383)', *Cahiers Bruxellois* XXXVI (1997-1998) 2-84, en Idem, 'Un cartulaire bruxellois, le Boek met de Keting, destiné au futur héritier du Brabant à la fin du XIVe siècle. Notables modifications dans le travail d'écriture dans la Domus Scabinorum de Bruxelles' in: P. Bonenfant en P. Cockshaw ed., *Mélanges Claire Dickstein-Bernard* (Brussel 1999) 225-268.

⁴⁴ Jacobs, *Justitie en politie*, 77. M.J.H.A. Leyten, *Het burgerlijk proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Assen en Maastricht 1988) 64-65. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 150. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 261.

duidelijk wordt. Deze scheiding was evenwel niet absoluut, want de secretaris kon de griffier alsnog vervangen in bepaalde gevallen. Praktische problemen leidden tot een stedelijke resolutie in 1642, waarin het tot een precieze afbakening komt tussen de taken van griffier en secretaris en een inperking van het aantal secretarissen vanaf 1643 tot twee.⁴⁵ De tweede essentiële wijziging is de aanstelling van een pensionaris in 1552, na een mislukt experiment in 1506.⁴⁶ De stad 's-Hertogenbosch is in verhouding tot de andere Brabantse steden vrij laat met de aanstelling van een dergelijke functionaris. Brussel zet de eerste stappen voor de creatie van het pensionarisambt in 1423 of 1424,⁴⁷ gevolgd door Leuven, dat in 1440 voor enkele maanden een pensionaris heeft en vanaf 1458 continu.⁴⁸ Te Antwerpen is expliciet een pensionaris genoemd vanaf 1468.⁴⁹ De Hollandse steden Amsterdam, Delft, Dordrecht, Gouda, Haarlem en Leiden nemen vanaf het midden van de vijftiende eeuw pensionarissen in dienst.⁵⁰ De late aanstelling van deze topfunctionaris in Den Bosch hangt mogelijk samen met de terughoudende deelname van Den Bosch aan de staten- en stedenvergaderingen,⁵¹ de geringere betrokkenheid in de vijftiende eeuw bij interstedelijke juridische conflicten naar aanleiding van de Bossche schepenoorkonden⁵² en de sterke participatie van het notariaat aan het stadssecretariaat. In diezelfde periode vindt ook de zogenaamde 'reformatie van de schrijfkamer' plaats, een hervorming die in 1552/1553 door de dekens van de ambachtsgilden werd afgedwongen, maar slechts één jaar stand hield.⁵³ Het karakter van deze hervorming is helaas niet bekend, aangezien de stadsresoluties hierover slechts in zeer algemene termen spreken.⁵⁴

⁴⁵ Jacobs, *Justitie en politie*, 77-78; resolutie d.d. 10 april 1642. Voor de afsplitsing van de griffiefunctie in de Duitse steden, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 52, en Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber*, 147-149.

⁴⁶ Jacobs, *Justitie en politie*, 85-86 (ad datum februari 1551). Schuttelaars, *Heren van de raad*, 264-270 (ad datum februari 1552, omgerekend naar paasstijl). Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 150 (ad datum februari 1551).

⁴⁷ R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Miscellanea Neerlandica X (Leuven 1994) 108.

⁴⁸ L. Wils, 'Het stadspensionarijsschap te Leuven', *Standen en Landen* 9 (1955) 40-41. Stein, *Politiek en historiografie*, 109, noot 47, geeft een incidentele vermelding van een pensionaris in de stadsrekening op 9 december 1429.

⁴⁹ H. de Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunktionarissen van Leuven en Antwerpen, 1430-1580', *Varia Historica Brabantica* VI-VII (1978) 104. Stein, *Politiek en historiografie*, 108-109.

⁵⁰ J.A.F. de Jongste, 'Hollandse stadspensionarissen tijdens de Republiek. Notities bij een onderzoek' in: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffner ed., *Bestuurders en geleerden. Opstellen ... aangeboden aan prof. dr. J.J. Woltjer ...* (Amsterdam en Dieren 1985) 87 (Amsterdam 1454). Kokken, 'De Leidse pensionaris', 128 (Delft 1485). Ketelaar, 'Clerc (secretaris)', 59 (Dordrecht 1485). Bos-Rops, 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda', 50-51 (laatste decennium vijftiende eeuw). Marsilje, 'Het Haarlems klerkambt', 191 (in 1478). Hugenholtz, 'Clerc (secretaris)', 229-233, en H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven 1996) 141-147 (afsplijting van het honorair klerkambt vanaf 1447 en formele doorvoering in 1464).

⁵¹ A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Age (1356-1430)* I (Brussel 1975) 454-455 en 459, Tabel met een overzicht van de aanwezigheid van de steden bij statenvergaderingen in periode 1355-1430. W.P. Blockmans, 'De representatieve instellingen in het Zuiden 1384-1482' in: *AGN* 4 (Haarlem 1980) 162. Jacobs, *Justitie en politie*, 15. Van Gerven, 'De Brabantse steden', 394.

⁵² Ph. Godding, 'Les conflits á propos des lettres échevinales des villes brabançonnnes (XVe-XVIIIe siècles)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 22 (1954) 340.

⁵³ Jacobs, *Justitie en politie*, 62.

⁵⁴ 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 158, fol. 5r, d.d. 30 november 1552: 'Den lesten dach van november anno XV^c LII is dese stadt vergadert geweest in hueren drie leden ... ten derde aengaende de reformatie van den secretarissen ende scrijfcamere' en fol. 5v: 'Item aengaende de reformacie van der

De inhoudelijk logische cesuur rond het midden van de zestiende eeuw kan echter onmogelijk als eindpunt gehanteerd worden, omdat de omvang van een deel van het primaire bronnenmateriaal, de oorkonden, dit verhindert. Een eerste inventarisatie van de oorkonden tot 1550 levert een dermate buitenproportionele toename van de te bewerken stukken op - alleen al de originele oorkondecollectie bevat op basis van regestenlijsten en inventarissen zo'n 15.000 stuks - dat een beperking onvermijdelijk is. Het heeft evenwel geen zin volgens dezelfde methode verder te gaan vanwege de verminderende meeropbrengst. Uit pragmatisch oogpunt is besloten tot het leggen van een eindgrens rond 1450, omdat er vanaf dat moment geen wezenlijke veranderingen meer optreden in de organisatie en structuur van de stedelijke secretarie tot het midden van de zestiende eeuw. Uiteraard verliezen we de aanstelling van een (vijfde) extra-secretaris ten behoeve van de Franstalige correspondentie in 1451 en de evolutie van het ambt in de zestiende eeuw niet uit het oog.

3. De status questionis van het onderzoek

De middeleeuwse stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch lijkt op het eerste zicht niet gebukt te gaan onder een tekort aan belangstelling. Als we de artikelen van Mosmans en Smulders buiten beschouwing laten en ons beperken tot monografieën,⁵⁵ dan liggen bij de aanvang van dit promotieonderzoek in 1995 twee dissertaties op tafel die dit thema aansnijden. De eerste is het proefschrift van Spierings, gewijd aan het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch.⁵⁶ In een paragraaf over het schrijfambt van de stad baseert zij zich voor de vroegste periode op de editie van het Oorkondenboek van Noord-Brabant.⁵⁷ Hierin staan echter geen paleografisch-diplomatische beschouwingen over het ontstaan van de stedelijke secretarie in Den Bosch, aangezien Camps geen onderzoek verrichtte naar deze materie. Bijgevolg heeft Spierings de oudste gegevens over een Bossche stadsklerk ontleend aan een incidentele vermelding

schriftcamere dat men dezelve effectueren zal ende versueken een iaer langh ende soe verre de secretarissen de voors. reformacie nyet en willen achtervolghen, dat men de zelve alsdan licencieren ende afsetten zouden'. Ibidem, inv. nr. 158, fol. 22r, d.d. 16 september 1553: 'Den XVI^{em} dach der maent van september anno XV^c LIII is deze stadt vergadeert geweest in hueren drie leden ... ziin de drie leden eendrecteliick veraccordeert geweest in den iersten dat men aengaende de reformacie van den secretarissen ende schriftcamere dezelve reformacie ende nyeuwe ordinantie diienaengaende gemaect, tenijet doen zal ende dat men van nu voertan in de schriftcamere den ouden stil ende maniere van doene achtervolgen zal, aengesien bii den derde lith expresselijck gecondicioneert is geweest dat de voors. reformacie alleen ten tijde van eenen iaere zouden worden versocht'. Ibidem, inv. nr. 159, fol. 28v, d.d. 16 september 1553: 'Ten zelve daghe ziin de drie leden eendrecteliick veraccordeert geweest in den iersten dat men aengaende de reformacie van den secretarissen deselven tenijeuwt doene zoude, achtervolghende den oude stil ende maniere van doene, aengesien dat expresselijck bij den derde lede gecondicioneert is geweest dat de voors. reformacie alleenlijck ten tijde van eenen iaere besocht zoude worden'. Mogelijk houdt een en ander verband met het besluit van het stadsbestuur in diezelfde periode om voortaan de schepenakten van 's-Hertogenbosch in de volkstaal te schrijven, ondanks de bezwaren van de stadssecretarissen, zie Tilburg, UB, Brabantica-collectie, hs. nr. II, 77 = kroniek van de stad 's-Hertogenbosch (1100-1623), fol. 63, d.d. 12 oktober 1552.

⁵⁵ J. Mosmans, 'Adam van Mierd en het Bossche Kapittel', *Bossche Bijdragen* 1 (1917) 151-170, Idem, 'De middeleeuwse notarissen te 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 6 (1923-1924) 136-196, en Idem, 'Het zegelen van Bossche schepenakten', *Taxandria* (1940) 218-222. F.W. Smulders, 'Over het schepenprotocol', *Brabants Heem* XIX (1967) 159-165.

⁵⁶ M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch (1367-1400)* (Tilburg 1984).

⁵⁷ Spierings, *Het schepenprotocol*, 90-99.

van ‘magister Daniel, clericus oppidi de Buschoducis’ in een oorkonde uit 1309.⁵⁸ Daar voegt zij veelbetekenend aan toe dat ‘nadere inlichtingen over degenen die als klerken in Den Bosch de werkzaamheden verricht hebben die er met de pen moesten gebeuren, er voor wat betreft de middeleeuwen weinig voorhanden [zijn]’.⁵⁹ Verder vermeldt zij de minuut uit het schepenprotocol waarin Gerlach van Gemert in 1383 het schrijffambt van ’s-Hertogenbosch verpacht aan Adam de Mierde en Johannes de Globo (Jan van den Cloet) en heeft zij gegevens geput uit de zes overgeleverde stadsrekeningen, vervaardigd tussen 1399 en 1406. Met name aan de figuur van de notaris en stadsklerk Adam de Mierde is in navolging van Mosmans aandacht besteed. Van een systematisch onderzoek naar de middeleeuwse stedelijke secretarie is echter geen sprake.

Het tweede proefschrift is van de hand van Jacobs en heeft de bestuursorganisatie van ’s-Hertogenbosch vóór 1629 als onderwerp.⁶⁰ Bij de bespreking van de secretarissen als onderdeel van het uitvoerende apparaat leunt zij voor de vroegste periode volledig op de vrij summiere bevindingen van Spierings. In navolging komt zij tot de constatering dat ‘over de oudste stadsklerken in ’s-Hertogenbosch weinig bekend [is]. Al eind dertiende eeuw wordt er een stadsklerk vermeld, maar verdere gegevens ontbreken tot het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Dan komen we vier en soms vijf stadsklerken tegen’.⁶¹ Afgezien van een aantal interessante beschouwingen inzake competentiegeschillen over de benoeming tussen de hertog van Brabant en Den Bosch, de incompatibiliteit tussen het secretarisschap en het schepenambt en de inkomsten uit het ambt, worden hier geen nieuwe gegevens gepresenteerd. Bij de beschrijving van de klerken van de Bossche schrijfkamer vermeldt Jacobs uitdrukkelijk dat ‘het aantal klerken dat in de loop der tijd in de schrijfkamer werkzaam was, niet precies bekend [is]. Hun getal zal met de toename van de werkzaamheden ... zeker zijn toegenomen’.⁶² Ook bij dit proefschrift, waar de middeleeuwse secretarie een wezenlijk onderdeel vormt van het uitvoerende apparaat, is men er niet in geslaagd tot de kern van de materie door te dringen.

Ook Van den Bichelaer volgt in zijn doctoraalscriptie over het Bossche notariaat de bevindingen van Spierings en Jacobs ten aanzien van de organisatie van de stedelijke secretarie.⁶³ Wel reveleert en documenteert hij, uitgaande van de Bossche notarissen, minutieus de verwevenheid tussen het notariaat en het secretariaat. Zo’n drie jaar na de opstart van ons onderzoek legde Van den Bichelaer zijn bevindingen naar het notariaat in Stad en Meierij neer in een proefschrift.⁶⁴ In het bijzonder willen we de grote waarde benadrukken van de biografische notities, die vastgelegd zijn op CD-rom. Zijn dissertatie vormt in deze studie het onmisbare uitgangspunt bij de identificatie van de secretarissen en stadsklerken van ’s-Hertogenbosch.

Niet onvermeld mogen de publicaties van Schuttelaars en Kuijer blijven, die eveneens tijdens onze onderzoeksfase het licht zagen.⁶⁵ Het fenomeen van de middeleeuwse secretarie ligt uiteraard niet op het terrein van Schuttelaars, maar voor

⁵⁸ ONB I, nr. 783.

⁵⁹ Spierings, *Het schepenprotocol*, 91.

⁶⁰ Jacobs, *Justitie en politie*.

⁶¹ Idem, *Justitie en politie*, 83.

⁶² Idem, *Justitie en politie*, 86.

⁶³ A.H.P. van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1989).

⁶⁴ Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*.

⁶⁵ Schuttelaars, *Heren van de raad. Kuijer, 's-Hertogenbosch*.

de eind-vijftiende en zestiende eeuw biedt zijn dissertatie aanknopingspunten. Met het boek van Kuijer beschikken we over een recente middeleeuwse stadsgeschiedenis van Den Bosch. Zonder aan de verdiensten van het gehele werk te willen voorbijgaan, kunnen we toch niet anders dan constateren dat de bijdrage over de ‘schrijfkamer’ als onderdeel van het bestuursapparaat marginaal is. Verder dan de observatie dat ‘er al vroeg een ‘schrijfkamer’ [moet] zijn geweest waar geboekstaafd werd wat voor de jonge gemeenschap van vitaal belang was’ gaat Kuijer niet.⁶⁶

De achterliggende reden waarom Spierings en Jacobs binnen het kader van hun onderzoek slechts een partieel beeld schetsen van de secretarie is het gebrek aan directe, concrete gegevens in de stedelijke bronnen. Door het verlies van nagenoeg alle middeleeuwse stadsrekeningen ontberen we de cruciale bron, die normaal gezien inzicht verschaft in vele aspecten van een stedelijke secretarie in de veertiende en vijftiende eeuw.⁶⁷ Benders baseert zich bij het vervaardigen van de lijst van Deventer stadsschrijvers op twee uitzonderingen na volledig op de stadsrekeningen.⁶⁸ Ook de identificatie van stadsklerken en -secretarissen op basis van de ondertekening in de stedelijke oorkonden is bij ontstentenis aan signaturen in de gehele periode vóór 1417 te 's-Hertogenbosch onmogelijk.⁶⁹ Er zullen dus andere wegen moeten bewandeld worden om een gefundeerd inzicht te verkrijgen in het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van de middeleeuwse secretarie van 's-Hertogenbosch.

4. De methode

Het onderzoek naar de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch is sterk gehypothekeerd door het verlies van de stadsrekeningen, afgezien van enkele specimina tussen Pasen 1399 en eind september 1406. Daarmee bevinden we ons met dit onderzoeksobject in een unieke en uitdagende positie. Uniek, omdat voor zover bekend geen onderzoek op dit terrein verricht is waar eenzelfde problematiek voor de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw speelt. Uitdagend, aangezien het eenzijdig en deficiënt karakter van de overgeleverde bronnen noopt tot het bedenken van een methode die ons in staat stelt om de middeleeuwse secretarie in al haar facetten te reconstrueren. Op grond van het voorhanden zijnde oorkondemateriaal kunnen we het ontstaan en de vroegste werking van de stedelijke secretarie bestuderen, maar niet de ontwikkeling en organisatie van dit orgaan tot ca. 1450. Door de hiervoor gesignaleerde lacunes in het bronnenmateriaal is de gebruikelijke methodische aanpak voor Den Bosch uitgesloten. Een uitweg uit de impasse waarin eerdere auteurs zijn beland, is gevonden in een onderzoeksstrategie met twee sporen. Als eerste zal een paleografisch onderzoek ingesteld worden naar de schriftelijke bronnen uitgaande van het stadsbestuur en of geledingen daarvan tot ca. 1450, hoewel de “Bewältigung” van de immense hoeveelheid oorkonden en schepenprotocollen een onderneming is die bij aanvang enige angst inboezemt. Extra complicaties vormen bovendien de afwezigheid van een

⁶⁶ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 37.

⁶⁷ Ook te Bergen op Zoom leidt het verlies van de stadsrekeningen tot een incomplete lijst van stadssecretarissen, waarbij de eerste vermelding pas dateert uit 1399 en de daaropvolgende uit 1470, zie Y. Kortlever, A. Moerbeek, J. Peeters e.a., ‘Het loopt in de papieren. De stadssecretaris en zijn organisatie door de eeuwen heen’, *De Waterschans* 4 (2004) 172-175.

⁶⁸ Benders, *Bestuursstructuur*, 318-326. Ook Rogghé maakt dankbaar gebruik van de uitgegeven Gentse stadsrekeningen bij zijn onderzoek naar de Gentse klerken, P. Rogghé, ‘De Gentse klerken in de XIVe en XVe eeuw. Trouw en verraad’, *Appeltjes van het Meetjesland* 11 (1960) 5-127.

⁶⁹ Deze methode is toegepast voor de Brusselse secretarie in de veertiende eeuw, zie Bonenfant-Feytmans, ‘Note’.

editie van de middeleeuwse oorkonden van 's-Hertogenbosch na 1312, van een fotografisch bestand van het stedelijke oorkondemateriaal,⁷⁰ en van een registerreconstructie met bijhorende dateringen van de schepenprotocollen. Het tweede spoor is de koppeling van die onderzoeksresultaten aan de schrijfproducten van het notariaat en alle in de eerste fase verzamelde gegevens.

In deze studie is in aansluiting op het in 1998 door Prevenier gemaakte onderscheid tussen de *kanselarij* van territoriale vorsten, bisschoppen en officialen en de stedelijke *secretarie*, gekozen voor de terminologie 'secretarie'.⁷¹ In de Duitstalige literatuur wordt voornamelijk de term 'Kanzlei' als schrijfcentrum in een stedelijke context gebruikt, hoewel men in het woord 'Sekretariat' wel een equivalent heeft.⁷² In de twee recente Nederlandse, toonaangevende proefschriften vermijdt Burgers de connotatie 'stedelijke secretarie' en gebruikt hij de termen 'stadsschrijvers/stedelijke klerken' of 'lokale scribenten'.⁷³ Dijkhof distantieert zich van de terminologie 'kanselarij' als stedelijk schrijfcentrum en geeft voor een stedelijke context de voorkeur aan de term 'secretarie'.⁷⁴ Afgezien van de zuiver terminologische verscheidenheid lijkt ook op het gebied van de taakafbakening van een dergelijke instelling een zeker verschil van inzicht te bestaan. Prevenier definieert de grafelijke kanselarij van Vlaanderen als een instelling die georganiseerd is met het oog op het afleveren van oorkonden, en een scriptorium als een plaats waar de oorkonden geschreven worden, verbonden aan een kanselarij, een abdij of een stedelijk secretariaat.⁷⁵ Kruisheer stipt in zijn studie naar de kanselarij van de graven van Holland tot 1299 het gemis aan van een analyse van het woord kanselarij voor de landsheerlijke en lagere kanselarijen in de loop der late middeleeuwen. Hoewel hij het woord kanselarij voor de door hem bestudeerde periode een kunstterm noemt, die als zodanig niet in de bronnen voorkomt, evenmin als de term *cancellarius*, sluit hij zich toch aan bij de terminologie in de diplomatiek. Wel nuanceert hij de gangbare definitie en omschrijft de kanselarij als een instelling die als taak heeft oorkonden te vervaardigen voor een bepaalde oorkonder. In de praktijk betekent dit dat van een kanselarij kan worden gesproken 'zodra blijkt dat vaker dan slechts incidenteel

⁷⁰ Burgers, *De paleografie*, I, 13, noemt juist een van de voor de hand liggende redenen voor de keuze van zijn deelonderzoek de aanwezigheid van het apparaat, opgebouwd in het kader van de editie van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Speciaal ten behoeve van het onderzoek naar de secretarie van Den Bosch zijn door het Stadsarchief foto's vervaardigd van 220 schepenoorkonden, waarvoor onze hartelijke dank. Een elektronisch bestand met uitgebreide regesten, een opgave van de bezegeling en dorsalen, en (gedeeltelijke) transcriptie van oorkonden van 1313 tot en met 1380 die betrekking hebben op onroerend goed in 's-Hertogenbosch, vervaardigd door M.W.J. de Bruijn, is sedert 2003 beschikbaar op het Stadsarchief Den Bosch.

⁷¹ Zie het discussieschema ten behoeve van het Congres van de *Commission internationale de Diplomatique*, gewijd aan de stedelijke diplomatiek in Europa, W. Prevenier, 'Avant-propos' in: *La diplomatie urbaine*, IX-XI.

⁷² Kleeberg, 'Stadtschreiber', 416, 423 e.v.. F. Merkel, *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters*. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance herausgegeben von Walter Goetz, 45 (Leipzig en Berlijn 1930). Rexroth, 'Die Entstehung der städtischen Kanzlei'. Ambronn, *Verwaltung, Kanzlei und Urkundenwesen* en Idem, 'Entstehung und Anfänge der städtischen Kanzlei'. L. Sulitková, 'Brünner Stadtkanzlei und Diplomatiek an der Schwelle der Neuzeit' in: *La diplomatie urbaine*, 465-487. J. Tandeci, 'Anfänge und Entwicklung der Forschungen zur städtischen Diplomatiek in Polen' in: *La diplomatie urbaine*, 489-500. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber*.

⁷³ Burgers, *De paleografie*, I, 476-487.

⁷⁴ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 31.

⁷⁵ *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206) I. Diplomatische inleiding*. W. Prevenier ed., Koninklijke Commissie voor Geschiedenis 5 (Brussel 1966) XXI-XXII.

oorkonden worden vervaardigd door personeel van de oorkonder'.⁷⁶ Deze 'geclausuleerde' definitie van de kanselarij als een instelling met gesloten deuren, gereserveerd voor permanent personeel, is bekritiseerd door De Hemptinne, Prevenier en Vandermaesen, die erop wijzen dat de inschakeling van tijdelijke experts, ook in goed georganiseerde middeleeuwse kanselarijen een bekend fenomeen is.⁷⁷

De definitie van Kruisheer is overgenomen door Dijkhof in zijn onderzoek naar enkele Hollandse en Zeeuwse kloosters en steden in de dertiende en begin veertiende eeuw. Hij hanteert het begrip schrijfcentrum 'zodra er meer dan incidenteel oorkonden of andere ambtelijke stukken worden vervaardigd door personen uit de omgeving van het bestuur of de gemeente van de onderzochte steden'.⁷⁸ Toch lijkt Dijkhof in de praktijk zijn definitie ruimer te interpreteren. In zijn conclusies over Middelburg vermengt hij de begrippen stedelijke secretarie en stedelijke administratie.⁷⁹ Hoewel hij geen hand aangetroffen heeft die met zekerheid in de omgeving van het stedelijke bestuur valt te lokaliseren, concludeert hij dat dit echter niet inhoudt dat er geen stedelijke administratie heeft bestaan. Op zich een terechte constatering, maar die ligt niet in lijn van zijn eerdere definiëring. Als argumenten voor het bestaan van een stedelijke administratie voert hij de volgende elementen aan. Ten eerste de optekeningen van de keur vóór 1217 door de Middelburgers zelf, de uitbreiding met nieuwe rechtsregels tussen 1217 en 1254 en de uitgebreidere keur voor Middelburg uit 1254. Ten tweede het vermoedelijke bestaan van een stedelijk register, mogelijk vanaf de jaren veertig van de dertiende eeuw, en ten derde een bijgehouden lijst van stedelijke schotplichtigen. Op grond van deze, deels hypothetische administratieve werkzaamheden, die Dijkhof als meer dan incidenteel van karakter beschouwt, besluit hij tot het bestaan van een stedelijke secretarie te Middelburg tijdens de dertiende eeuw. Deze conclusie lijkt ons op grond van het criterium 'meer dan incidenteel' voor discussie vatbaar, aangezien de omvang van deze werkzaamheden minimaal is dan wel totaal onbekend. De optekeningen in de keur schat Dijkhof op gemiddeld één schrijfactie per jaar, het werk aan de lijst van schotplichtigen en het register is niet te berekenen. Er is een zekere contaminatie van de begrippen 'stedelijke administratie' en 'stedelijke secretarie', want een sluitend bewijs voor de participatie van stedelijk personeel bij het register en de schotbrief kan niet worden geleverd. Juist in het licht van de vervaardiging van oorkonden door de abdij van Middelburg voor het Middelburgse stadsbestuur en de conclusie dat in de omgeving van het Middelburgse stadsbestuur nauwelijks oorkonden zijn vervaardigd, lijkt ons toch de vraag gewettigd of de vervaardiging van de hierboven genoemde bronnen zonder meer toegeschreven kan worden aan 'personen uit de omgeving van het stadsbestuur'.

Wanneer we een stedelijke secretarie definiëren als een instelling waar een of meerdere personen ten behoeve van het stadsbestuur meer dan incidenteel schriftelijke documenten uitvaardigen, dan richt ons onderzoek zich in eerste instantie op de door de stad uitgevaardigde stukken. In theorie kunnen dit zowel oorkonden, rekeningen of andere ambtelijke documenten zijn, maar in Den Bosch bestaat de overgeleverde schrijfproductie in de dertiende eeuw enkel en alleen uit oorkonden. De uitvaardiging

⁷⁶ J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. Hollandse Studiën 2 ('s-Gravenhage en Haarlem 1971) 177-178.

⁷⁷ Th. de Hemptinne, W. Prevenier en M. Vandermaesen, 'La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)'. *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik, München 1983*. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35 (München 1984) 437-438.

⁷⁸ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 31, 126 en 243.

⁷⁹ Idem, *Het oorkondewezen*, 126-129.

van stedelijke oorkonden op zich is echter geen bewijs voor het bestaan van een stedelijke secretarie. Zo vaardigen de schepenen van Antwerpen in het laatste kwart van de dertiende eeuw wel oorkonden uit, maar zij laten de tekst ervan opstellen en mogelijk ook schrijven door de destinataris, een geestelijke instelling.⁸⁰ Dat de aanwezigheid van een goed geoutilleerd scriptorium in de stad of in de directe nabijheid er van een remmende invloed kan hebben op het ontstaan van een eigen stedelijk schrijfcentrum, heeft Dijkhof voor de stad Middelburg aangetoond. In de dertiende eeuw doet het stadsbestuur zowel voor het opstellen als het uitvaardigen van haar oorkonden bij herhaling een beroep op de kanunniken van de Middelburgse norbertijnenabdij.⁸¹ Ook te Oudenaarde doet de magistraat aanvankelijk een beroep op het schrijfcentrum van het O.L.Vr.-hospitaal aldaar.⁸² Eenzelfde fenomeen is geconstateerd te Konstanz, waar een groep stedelijke oorkonden in de jaren vijftig van de dertiende eeuw geschreven is door de destinataris, een religieuze instelling.⁸³

Ook het voorkomen van de termen *clericus* of *scriptor* vormt geen sluitend bewijs voor het bestaan van een stedelijke secretarie. In verband met deze problematiek kan verwezen worden naar de vermelding van een *cancellarius* in de oorkonden van de graven van Vlaanderen, die evenmin het vervaardigen van oorkonden impliceert.⁸⁴ Rexroth wijst bij zijn onderzoek naar de stedelijke secretarie van Konstanz op de foutieve vereenzelviging van personen, voorzien van het predikaat *scriptor*, met stadsschrijvers.⁸⁵

Een kritische reflectie geldt ook de opgave van personen die al dan niet met het predikaat *clericus* als getuige fungeren in de notariële bijschriften van het schepenenprotocol van 's-Hertogenbosch of in de notariële akten.⁸⁶ In deze context zijn ook de opmerkingen van Ambronn relevant, die twijfelt aan het bestaan van een stedelijke kanselarij te Regensburg, niettegenstaande de vermelding van een 'notarius universitatis civium'.⁸⁷

Voor het onderzoek naar het *ontstaan* van de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch is het corpus aan oorkonden, uitgevaardigd door het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch en/of geledingen daarvan, het uitgangspunt. Bij dit onderzoek staan ons twee onderzoeksmethodes ter beschikking, namelijk de zogenaamde 'klassieke'

⁸⁰ Dillo-Van Syngel, *ONB* II, nr. 1138.

⁸¹ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 137.

⁸² M. Hoebeke, 'Iets over middeleeuwse scribenten inzonderheid te Oudenaarde', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 14 (1960) 167-184.

⁸³ Rexroth, 'Die Entstehung', 211.

⁸⁴ De Hemptinne, Prevenier en Vandermaesen, 'La chancellerie', 434.

⁸⁵ Rexroth, 'Die Entstehung', 212-213.

⁸⁶ Zie in het bijzonder de identificatie van stadsklerk Arnoldus Rover Boest in hoofdstuk III.

⁸⁷ K.-O. Ambronn, 'Entstehung und Anfänge der städtischen Kanzlei in Regensburg vor dem Hintergrund der wechselnden stadtherrlichen Verhältnisse' in: *La diplomatie urbaine*, 15. Voor kritiek op de identificatie van stadsklerken op basis van de vermelding als 'clericus' in getuigenlijsten, zie G. Pollard, 'The Medieval Town Clerks of Oxford', *Oxoniensia. A Journal dealing with the Archaeology, History and Architecture of Oxford and its Neighbourhood* XXXI (1966) 50-51. De terminologie protonotarius, notarius civitatis of cancellarius die in de Duitse steden voorkomt, is in Den Bosch niet gebruikelijk. Voor deze terminologie zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 31-32. G. Roth, 'Zwischen Pflicht und Kür. Der Stadtschreiber Peter Eschenloer als Botschafter, Übersetzer und Chronist. Mit drei Anhängen zu Gesandten, Prokuratoren und Boten des Breslauer Rates' in: J.R. Veenstra en R. Suntrup ed., *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture* (Münster en Groningen 2004) 20.

methode, zoals door Bresslau omschreven, en de methode Prevenier.⁸⁸ In zijn proefschrift naar het oorkondewezen van kloosters en steden in Holland en Zeeland gaat Dijkhof diepgaand op deze methodiek in.⁸⁹ In essentie komt de methodische - in de ogen van Dijkhof afwijkende - benadering van Prevenier neer op het hanteren van een ander uitgangspunt. Waar de 'klassieke' methode de *schriftvergelijking* van een corpus van originele oorkonden vooropstelt,⁹⁰ is het vertrekpunt bij de methode Prevenier de *dictaatvergelijking* van een corpus van teksten die in origineel en in afschrift overgeleverd zijn. Tegen de door de Belgische school gepraktiseerde methode heeft Kruisheer krachtig stelling genomen. De twee divergerende methodische uitgangspunten hebben tot een reeks van diplomatische schermutselingen geleid tussen beide wetenschappers.⁹¹ De door Dijkhof genoemde 'princiële zwakte' bij het gebruik van de methode Prevenier en de weerstand daartegen zijn het best verwoord door Burgers, in zijn recensie van het proefschrift van Vleeschouwers over de oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent.⁹²

Voor de stad Den Bosch is de klassieke methode de enige optie, mede in de wetenschap dat het dictaatonderzoek van de veertiende en vijftiende-eeuwse Bossche oorkonden een onvruchtbaar uitgangspunt is voor de reconstructie van de ontwikkeling en organisatie van de stedelijke secretarie. Een groot deel van de overgeleverde stedelijke oorkonden is immers dusdanig gestandaardiseerd en in een vast tekstueel stramen gegoten, dat iedere persoonlijke inbreng ontbreekt.⁹³ Het dictaatonderzoek kan ons dan ook geen inzicht verschaffen in de omvang en samenstelling van het stedelijke apparaat. Als eerste is het paleografisch onderzoek ter hand genomen van de originele oorkonden, waar de diverse geledingen van het stadsbestuur (al dan niet samen met andere partijen), de schout van 's-Hertogenbosch, Bossche particulieren en instellingen in welke hoedanigheid dan ook bij betrokken zijn (als oorkonder, destinataris, handelende partij, medebelanghebbende of getuige). Op basis van dit onderzoek is een eerste groslijst aangelegd van de voor de stad werkzame schrijfheden. Met deze lijst in de hand zijn achtereenvolgens het Bosch' Protocol (de schepenprotocollen), de vonnisboeken en de stadsrekeningen aan een paleografische analyse onderworpen. Het stedelijk cartularium komt in een later stadium aan de orde.⁹⁴ Na dit eerste grote paleografische blok volgt de identificatie van de stedelijke schrijfheden. Hiertoe zijn, uitgaande van het proefschrift van Van den Bichelaer, alle

⁸⁸ H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, I, 41-42 en II (3^e druk; Berlijn 1958) 355-361. De door Prevenier ontwikkelde methode in *De oorkonden der graven van Vlaanderen*.

⁸⁹ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 31-37.

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld Rexroth, 'Die Entstehung', 205, die het onderzoek naar het ontstaan van de stedelijke 'kanselarij' van Konstanz methodisch baseert op schriftvergelijking en aan het dictaatonderzoek 'eine zweitrangige Rolle' toekent.

⁹¹ Voor de controverse, zie Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, 29-30. W. Prevenier, 'De laat-middeleeuwse vorstelijke kanselarijen als exponenten van een modern of archaisch staatsapparaat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 202-210. J. Kruisheer, 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte. Methodologische Anmerkungen anlässlich einiger neuerer Untersuchungen', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 25 (1979) 256-300. De Hemptinne, Prevenier en Vandermaesen, 'La chancellerie', 433-454.

⁹² J.W.J. Burgers, recensie van C. Vleeschouwers, 'De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 76 (1993) 239-243.

⁹³ Beschrijving van het formulier van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak bij Spierings, *Het schepenprotocol*, 173-259. Voor foto's met transcripties en vertalingen van integrale Latijnse voorbeeldakten van de diverse types, zie G. van Syngel, *Het Bosch' Protocol. Een praktische handleiding*. Werken met Brabantse bronnen 2 ('s-Hertogenbosch 1993).

⁹⁴ Zie hoofdstuk VI.

handen uit het aangelegde stedelijke corpus vergeleken met de schrijfhanden in de notariële akten. Een operatie met onvermoede perspectieven. Conform de klassieke methode is daarna het dictaatonderzoek uitgevoerd. In het verlengde van het dictaatonderzoek is apart aandacht besteed aan het taalgebruik in de stedelijke administratie. Het laatste onderdeel tenslotte is geheel gewijd aan het ontstaan, de organisatie en de ontwikkeling van de stedelijke secretarie tot ca. 1450 en de ambtelijke verschriftelijking.

We zijn er ons van bewust dat de paleografische component, die in een laatste stadium uiteindelijk de identificatie van stadsklerken en -secretarissen en de beschrijving van de ontwikkeling en organisatie van de stedelijke secretarie mogelijk maakt, een zeker risico kan inhouden. Immers, een onjuiste identificatie heeft onherroepelijk gevolgen voor het vervolgonderzoek.⁹⁵ Niettemin zijn er een aantal elementen die de beperkingen die inherent zijn aan paleografisch onderzoek, binnen dit studieobject met een reikwijdte tot ca. 1450 minimaliseren.⁹⁶ Het probleem van de door Kruisheer en Dijkhof gesignaleerde subjectiviteit van de toewijzing van twee of meer schriftstukken aan eenzelfde scriptor, komt in een ander perspectief te staan wanneer we voor de gehele onderzoeksperiode naar de omvang van de productie kijken. Zo berust bijvoorbeeld de identificatie van de vier schrijfhanden in de stad Haarlem in een periode van 1226 tot 1325 op slechts dertig originelen en zijn deze geïdentificeerd aan de hand van een 'serie' van tweemaal drie en vijf originelen.⁹⁷ Vergelijken we dit met de overgeleverde originelen in Den Bosch, dan zijn er in diezelfde periode 358 door de stad uitgevaardigde en meebezegelde oorkonden,⁹⁸ en berust de identificatie van de eerste Bossche stadsclerk Daniel op een doorlopende serie van negentig originelen tussen 1281 en 1311.⁹⁹ De identificaties van schrijfhanden komen dan ook in een geheel ander daglicht te staan dan wanneer men slechts over een klein aantal oorkonden beschikt. Dijkhof wijst zelf op de complicerende factor van een klein aantal stukken van de meeste scribenten bij de handschriftvergelijking.¹⁰⁰ Bovendien berust de identificatie van een groot aantal scribenten niet alleen op de originele oorkonden, maar ook op de stedelijke registers, de zogenaamde mihi-vermeldingen¹⁰¹ en de notariële akten, die via het signet en het onderschrift extra controle bieden. Bij het paleografisch onderzoek is weloverwogen afgezien van het integraal gebruik van de recentelijk door Burgers ontwikkelde onderzoeksmethode, waarin zoveel mogelijk aspecten zijn geïntegreerd.¹⁰² Hieraan liggen twee overwegingen ten grondslag. Als eerste is de methode Burgers door de mathematische gedetailleerdheid praktisch gezien onuitvoerbaar door de uitzonderlijke omvang van het corpus te 's-Hertogenbosch met zo'n 5600 originelen, zonder nog de immense reeks registers, de stadsrekeningen en notariële akten te noemen. Ook Dijkhof berustte in de onmogelijkheid van de integrale toepassing van de methode Burgers op zijn materiaal, dat ten opzichte van het Bossche

⁹⁵ Zie dienaangaande de opmerkingen van Kruisheer, 'Kanzleianfertigung', 297, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 37.

⁹⁶ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 37.

⁹⁷ Idem, *Het oorkondewezen*, 292-298 en 301 (naast de vier sriptores zijn er nog drie te Haarlem gelokaliseerde schrijvers met elk slechts één schrijfproduct).

⁹⁸ Zie Tabel VI.4. Overzicht van door de stad uitgevaardigde en meebezegelde oorkonden, 1200-1449.

⁹⁹ Van diens zoon Jan (= hand 3) zijn er zevenenzestig en van de veertiende-eeuwse stadsklerken De Mierde en De Globo respectievelijk 656 en 549 originelen overgeleverd.

¹⁰⁰ Idem, *Het oorkondewezen*, 37.

¹⁰¹ Zie hiervoor hoofdstuk III.

¹⁰² Voor deze methode zie Burgers, *De paleografie*, I, met name 20-51.

oorkondecorpus ‘slechts’ 737 originele oorkonden omvat.¹⁰³ Doorslaggevend is echter het tweede argument, dat gelegen is in het omvangrijke seriële karakter van de overgeleverde Bossche originelen én de gelegenheid om de scribenten over een langere periode in diverse bronnenreeksen te volgen. Dit biedt, samen met de mogelijkheden tot koppeling aan concrete naamsvermeldingen, een basis voor een solide verantwoorde handidentificatie. Voor de paleografische identificatie is uiteraard wel gebruik gemaakt van onderdelen van de methode Burgers, die echter niet op het complete ambtelijke schrijfcopie zijn toegepast. De handidentificatie is geschied op basis van onderzoek van de specifieke lettervormen waarbij alle letters betrokken zijn, en niet enkel de min of meer opvallende of kenmerkende lettervormen. Tevens is het contrast tussen de schaduw- en haarlijnen (dikke en dunne halen), de regelmaat en ritmiek van de lijnen, alsmede de mate van verbondenheid van de letters en de cursiviteit van een hand onderzocht. Naast deze elementen van de algemene karakteristiek zijn ook volgende aspecten van de interne karakteristiek bestudeerd: de liniëring, inktkleur, margevoering, het gebruik van aanvangs- en sluitingstekens, begininitialen, gewone en/of bijzondere digniteitspunten, tekstkapitalen, interpunctie, afbrekings- en afkortingstekens. Ter controle van de handidentificaties zijn afbeeldingen van de schrijfhanden van de secretarischrijvers toegevoegd (inclusief de in hoofdstuk II besproken handen A en B). Deze afbeeldingen zijn op ware grootte raadpleegbaar op de bijgevoegde CD-ROM. Wanneer de paleografische identificatie in ons onderzoek niet evident is, wordt dit in de tekst gesignaleerd en zijn er extra afbeeldingen toegevoegd.¹⁰⁴

5. De bronnen

We kunnen onderscheid maken tussen het primair en secundair bronnenmateriaal. Als primaire bronnen beschouwen we alle bronnen die door of in naam van de stad 's-Hertogenbosch zijn geproduceerd, vanaf het eerste schriftelijk document in de dertiende eeuw tot en met het jaar 1449. Het zwaartepunt wordt daarbij gevormd door de zogenaamde stedelijke oorkonden. Onder deze categorie verstaan we alle oorkonden, uitgevaardigd door de diverse geledingen van het stadsbestuur. Misschien ten overvloede vermelden we dat hier ook de oorkonden van de vrijwillige of voluntaire rechtspraak onder vallen, die vanaf 1326 niet langer uitgevaardigd zijn door de schepenen van Den Bosch, maar in de objectieve vorm gesteld zijn, met de schepenen als getuige. In totaal zijn zo'n 5400 in origineel overgeleverde *stedelijke* stukken verzameld.¹⁰⁵ Het oorkondecorpus is tot stand gekomen door het systematisch depouilleren van alle fondsen in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch en het Rijksarchief in Noord-Brabant (inclusief het gedeponeerde archief van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap),¹⁰⁶ het Streekarchief Langs Aa en Dommel, het Archief Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch met het archief van de kerkfabriek van de St. Jan en het archief van het Bisdom te 's-Hertogenbosch. Daarnaast leverden ook de fondsen in de abdiarchieven te Heeswijk-Dinther, Tongerlo en Postel een

¹⁰³ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 38-40.

¹⁰⁴ Zie hoofdstuk III, de identificatie van De Zomeren.

¹⁰⁵ De collectie, verzameld in de database op CD-ROM, omvat met alle originelen, afschriften, deperdita, notarisakten en een concept in totaal 5753 nummers.

¹⁰⁶ Na afsluiting van het corpus in 2003 werden bij de inventarisatie door J. Sanders nog drie stedelijke originelen aangetroffen ('s-Hertogenbosch, BHIC, archief Onze Lieve Vrouwe Broederschap, inv. nrs. 46 en 65, d.d. 1 februari 1430 en 30 juli 1437) en afschriften in inv. nr. 19.

aanzienlijke hoeveelheid originelen op. Naast deze archieven zijn nog substantiële aantallen aangetroffen in het Gelders Archief te Arnhem, het Historisch Informatiecentrum te Helmond en het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Voor de geraadpleegde archieffondsen in de overige binnen- en buitenlandse archiefdepots verwijzen we naar de lijst van archivalia.

Naast de omvangrijke verzameling originele oorkonden beschikken we over de stedelijke registers van de vrijwillige rechtspraak, het zogenaamde Bosch' Protocol, de vonnisboeken, de stadsrekeningen en een stedelijk cartularium. Het Bosch' Protocol vormt de basis voor de mundering van het gros van de overgeleverde oorkonden. In deze registers registreert men de overdracht en bezwaring van onroerend goed voor de schepenen van Den Bosch, alsmede familierechtelijke en erfrechtelijke aangelegenheden (zoals handlichting, voogdijbenoeming enz.), obligatoire overeenkomsten (zoals koop, huur, pacht en verzoeningen), beloften waarbij men een bepaalde verplichting op zich nam, aanmaningen en verleende volmachten.¹⁰⁷ Al deze volontaire zaken tekent men eerst op in het schepenprotocol en op basis daarvan maakt men al dan niet een oorkonde op. Hoewel een deel van deze bronnen slechts partieel zijn overgeleverd, bedraagt de omvang van het schepenprotocol tot en met 1449 toch nog steeds de respectabele hoeveelheid van ca. 17.303 folia. Van de vonnisboeken zijn zo'n 534 folia overgeleverd. Van de stadsrekeningen zijn binnen onze onderzoeksperiode helaas slechts enkele specimina tussen Pasen 1399 en eind september 1406 bewaard gebleven. Het bronnenmateriaal in de vorm van oorkonden, schepenregisters, vonnisboeken en enkele stadsrekeningen vertoont dus een weinig gedifferentieerd beeld, zeker in vergelijking met andere steden zoals bijvoorbeeld Leuven of Deventer. Op gebied van bestuur, rechtspraak en financieel beheer valt de archiefsituatie zowel kwalitatief als kwantitatief in het nadeel uit van Den Bosch.¹⁰⁸

Ten behoeve van het dictaatonderzoek en het taalgebruik in de stedelijke administratie zijn ook alle afschriften verzameld van de door de stad uitgevaardigde oorkonden tot en met 1449. Bij de opname van de afschriften van de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak is een cesuur aangebracht, die bepaald is door de ingrijpende dictaatomslog in 1326 die gehandhaafd blijft tot en met het Ancien Regime.¹⁰⁹ Om een veiligheidsmarge in te bouwen zijn alle afschriften van die categorie verzameld tot en met het jaar 1328.

Het secundaire bronnenmateriaal bestaat uit alle zogenaamde gerelateerde bronnen. Allereerst moeten hier de notariële akten genoemd worden, die een kardinale rol spelen bij de identificatie van de schrijfhanden van stadsklerken en -secretarissen. In het kader van dit onderzoek zijn 262 notariële akten onderzocht. Om de actieradius

¹⁰⁷ Jacobs, *Justitie en politie*, 117. Zie ook J.P.A. Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis* LVIII (1975) 73-112, en Spierings, Het schepenprotocol, 44 en 159-259. P.L. Nève, 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen' in: *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*. Ars Notariatus 32 (Deventer 1985) 27-29. G.H.A. Venner, 'Schepenakten en schepenen in Zuid-Oost Nederland in de dertiende eeuw. Onderzoek naar het optreden van stedelijke schepenen bij de overdracht van onroerend goed' in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner ed., *Flitlich erforscht und gecolligeert ... Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 77.

¹⁰⁸ Voor Leuven, zie Cuvelier, *Inventaire*, met vermelding van onder meer een saneringsplan uit 1390 (inv. nr. 2482), renterekeningen vanaf 1369 (inv. nrs. 2483, 2484), rekeningen van achterstallige inkomsten uit 1360-1404 (inv. nrs. 2522-2525), documenten betreffende accijnzen vanaf 1368 (inv. nrs. 2709, 2715 tot 2717) en stadsrekeningen vanaf 1345 (inv. nrs. 4986 e.v.). Voor Deventer zie het naar taakveld geclusterd overzicht bij Benders, *Bestuursstructuur*, 328-329.

¹⁰⁹ Spierings, *Het schepenprotocol*, 101-103. Voor de dictaatproblematiek, zie hoofdstuk IV.

van de stedelijke scriptores te kunnen bepalen, zijn ook de rekeningen van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap (overgeleverd vanaf 1329/30), het Leprozenhuis (vanaf 1420), het Zinnelooshuis (vanaf 1439), de Tafel van de Heilige Geest of het Geefhuis (vanaf 1441) en het Groot Ziekengasthuis (vanaf 1448) in het onderzoek betrokken. Tevens zijn de cartularia en leggers van een aantal van deze instellingen en van het klooster der Rijke Claren en het Mannen- en Vrouwengasthuis van Van Mierden geëxcerpeerd. Tot slot willen we nog de rekeningen van de hoog- en laagshouten van Den Bosch (respectievelijk vanaf 1368 en 1392) vermelden.

Alle oorkonden zijn ingevoerd in een database, almede enkele notariële akten. Dit werkbestand, bestaande uit 5753 nummers, is in geëxtraheerde vorm raadpleegbaar op de bijgeleverde CD-ROM.

Op basis van het hiervoor genoemde bronnenmateriaal zullen we trachten een antwoord te vinden op een aantal onderzoeksvragen. In de eerste plaats het wordingsproces van de stedelijke secretarie. Wanneer en in welke context ontstaan er geschreven ambtelijke documenten, op welk moment heeft de stad de beschikking over een eigen secretarie en wat is bij aanvang de omvang van dit apparaat? Daarna zal een onderzoek ingesteld worden naar de identiteit van de betrokken scribenten, de evolutie van de secretarie tot ca. 1450, het totale volume van het secretarieel apparaat en het al dan niet geclausuleerd karakter, het takenpakket, de functiedifferentiatie, de hiërarchische structuur, de mate van professionalisering, het ambtelijke taalgebruik en de administratieve verschriftelijking. De identificatie van de betrokken scribenten en stadsklerken/-secretarissen is essentieel voor de evaluatie van een aantal aspecten zoals de recrutering van het secretariepersoneel, de rol van het notariaat, het carrièreverloop, het laïciseringsproces, het scholingsniveau en de interactie tussen de secretarie en andere instellingen. In hoeverre we in staat zijn op basis van de hier gekozen methode de gestelde onderzoeksvragen te beantwoorden, niettegenstaande het eenzijdig en deficiënt karakter van de overgeleverde bronnen, zal hierna blijken.